

UOT: 81.23

AYTƏN MƏMMƏDOVA *

SABİT SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN LİŊVOKULTUROLOJİ PRİZMADAN ÖYRƏNİLMƏSİ

XÜLASƏ

Dilin iştirakı ilə insanın davranışı və fəaliyyət vasitəsilə onun koqnitiv aləmi öyrənilir. Dildəki sabit birləşmələr ilk növbədə insan oğlunun təfəkkürünün-koqnitiv aləminin məhsuludur. Təsadüfə deyil ki, koqnitivliyin məhsulu olan sabit birləşmələrin nə vaxt və kim tərəfindən yaranması da çox mübahisəli və çox vaxt da naməlumdur. İstər koqnitiv dilçilik, istərsə də linqvokulturologiya gən dilçilik sahələrindən sayılsa da bu iki sahə bir-biri ilə sıx əlaqəlidir. Koqnitiv mahiyyət daşıyan dil vahidləri mütləq linqvokulturoloji mahiyyət də kəsb edir. Xüsusilə də sabit birləşmələrin bir növü olan frazeologizmlər dil daşıyıcılarının dünyagörüşü, etnoqrafiyası, adət-ənənəsi, mədəniyyəti ilə sıx şəkildə bağlıdır. Koqnitiv dilçiliyin ilkin banilərindən sayılan V. Fon Humboldtun “xalqın dili xalqın ruhudur” ifadəsi sabit ifadələrin bütün xüsusiyyətlərini əks etdirməyə qadir olduğu kimi həm də onların linqvokulturoloji özəlliklərini əks etdirir.

Açar sözlər: *sabit, linqvokulturologiya, birləşmə, frazeologizm, öyrənmə.*

Koqnitiv dilçiliyin tədqiqinə XIX əsrdə aparılan tədqiqatlarla başlanmışdır. Koqnitiv dilçiliyin rüşeymlərinə V. Fon Humboldtun əsərlərində rast gəlinir. Koqnitiv dilçilik milli dillə, milli təfəkkürlə bağlıdır. Məhz bu cəhət koqnitiv dilçiliyi linqvokulturologiya ilə yaxınlaşdırır. V. Fon Humboldt daxili formanı etnik dünyagörüşü ilə şərtlənirdi. Koqnitiv dilçilik dünyanın dil mənzərəsindən bəhs edir. Daxili forma sözlərin, sabit birləşmələrin etimoloji mənasını nəzərdə tutur. Etimoloji məna etnik təfəkkürün dünya haqqındakı ilkin obrazlarını əks etdirməklə əşyaların və hadisələrin obrazlarını təsəvvürlər kimi toplayır. Semiotik səviyədə, kodlaşdırma baş verəndə alınan biliklər milli dildə xüsusi işarə kimi sabitləşir. Koqnitiv dilçiliyin və linqvokulturologiyanın sayəsində dünya və ətraf mühit haqqındakı biliklər, etnik təfəkkür zənginləşir, ilkin təsəvvür işarələrin daxilində hifz olunur. Məhz elə bu xüsusiyyətlərə görə V. Fon Humboldt xalqın ruhunu onun dilində görürdü (Гумбольдт:1984, c.55). V. fon Humboldtuna dediyi kimi milli ruhun təzahürü etdiyi məkan milli dildir.

Milli ruh dilin bütün hissələrində ifadə olunur. Daxili forma dilin fundamental tədqiqat obyektlərindəndir. Dilin daxili forması dedikdə dil sistemi nəzərdə tutulur. Semantika və koqnitivlik daxili formada birləşir. Düzyanın dil mənzərəsi koqnitiv dilçiliyin ən aktual nəzəri

konstruksiyalarından sayılır. Daxili formanın izahı yalnız və yalnız koqnitiv tədqiqatlarla reallaşmağa qadirdir. Koqnitiv dilçilik yeni elm sahəsi olmasına baxmayaraq semaniologiya ilə sıx bağlıdır. “...koqnitiv semantikada məna linqvistik ifadələrlə bağlı konseptuallaşma ilə təyin olunur. O, funksiyaları dünyanın və bədənin ayrılmaz hissəsi olan beynin fəaliyyəti ilə bağlıdır” (Langacker:2008,c.4).

İngilis və Azərbaycan dillərindəki sabit ifadələr koqnitiv dilçilik və linqvokulturologiyanın kəsişməsində var olduğundan onlar müxtəlif konseptləri də özündə əks etdirirlər. “Konsept- insanın ensiklopedik və dil biliklərini, onların semantikasını müəyyənləşdirən, müəyyən biliklər çərçivəsində birmənalı şəkildə dərk olunmasını təmin edən dil vahididir. Belə ki, konsept konkret ünsiyyət üçün aktual olan düşünülmiş, verballaşmış vasitələrə söykənir. Bu isə onların istifadəsini ümumiləşdirir və hamıya tanıdır. Yalnız bir qisim konseptlər fərdi təfəkkürə aid olduqları üçün mənalı dayanaqsız olur, dəyişir”(Novruzova:2018,s.197).

Tədqiqat obyektimiz olan hər iki dildəki sabit birləşmələrin böyük bir qismini frazeoloji kalkalar təşkil edir. Kalkalaşdırmanın linqvokulturoloji modelləri problemini nəzərə alsaq, “frazeoloji kalka” anlayışının özünün müəyyənləşdirilməsi məsələsini nəzərdən qaçıрмаq mümkün deyil. Ş.Ballı digərlərindən əvvəl “frazeoloji kalka” anlayışının mahiyyətini müəyyənləşdirməklə məşğul olmuşdur, onun fikrinə görə kalka başqa dildən götürülmüş ifadələr

* Gəncə Dövlət Universiteti

Qrammatika və ingilis dilinin tədrisi kafedrası
baş müəllim

modeli əsasında hərfi tərcümə ilə yaradılmış birləşmələrdir (Balli: 1961, s. 78). A. A. Reformatskiyə görə, kalakalaşdırma alınma söz və ifadələrin öz dilləri vasitəsi ilə hissələrə bölünməsidir. Professor A.V. Kunin kalkaya aşağıdakı tərifini verir: “Kalka müvafiq xarici dildə olan linqvistik vahidinin hərfi tərcüməsi ilə yeni frazeoloji vahidin formalaşmasıdır” (Kunin 1996, s. 241). Əlamətini xeyli dərəcədə qoruyub saxlayan leksik-frazeoloji alınmalardan fərqli olaraq, sözdə varvarizmlərdən, dildə frazeoloji kalkaların olması və aktiv fəaliyyət göstərməsi mədəniyyətlərin dil sahəsində mühüm dərəcədə qarşılıqlı nüfuzunu açıq şəkildə nümayiş etdirir. Çünki frazeoloji kalkalar öz yerini dil sisteminin periferiyasında deyil, onun mahiyyətində, ilkin frazeoloji vahidlərlə bərabər öz yerini tapır. Frazeoloji kalkalaşma hadisəsini mədəni aspektdə tədqiq edərkən müəyyən etmək lazımdır ki, bir xalqın digər xalqa mədəni təsirinin linqvistik vahidlərin izlənməsinin köməyi ilə həyata keçirilirmi və əgər belə təsir həqiqətən də baş verirsə, o zaman hansı şəraitdə və insan fəaliyyətinin hansı sahələrində baş verir. İngilis dilinin materialları qarşısında duran məsələ alınma mənbəyi və alınma prosesində göstərilən mədəni təsir olan frazeoloji kalkanın linqvokulturoloji modellərini müəyyən etmək vəzifəsi qoyulur. Bu sualın məqsədi ingilis frazeologiyasından götürülmüş parçaların etimoloji təhlilinə müraciət etmək zərurətini nəzərdə tutur. Ən parlaq mənzərəni bibliya mənşəli ingilis frazeoloji vahidlərinin nümunəsindən istifadə etməklə göstərmək olar. Beləliklə, professor A.V.Kuninin “Böyük ingiliscə-rusca lüğət”inin etimoloji təhlili göstərir ki, lüğətin ümumi həcmi təşkil edən təxminən 20 min vahiddən 540-ı müxtəlif dillərdən frazeoloji kalka nümunələridir (Muxin: 2012, s. 97). Bundan əlavə, lüğətə bibliya mənşəli 413 frazeoloji vahid daxildir ki, onlar da kalka nümunələrindən başqa bir şey kimi qəbul edilməməlidir, çünki ingilis dili üçün bütün Bibliya kitablarının mətnləri latın orijinalından tərcümə olunur. İngilis dilindəki bütün bibliya frazeoloji vahidlərinin əsasını ingilis versiyasının tərcüməsinin edildiyi Müqəddəs Kitabın kanonik Latın mətnindən müvafiq ifadələr təşkil edirdi, məsələn: *by the sweat of one's brow < in sudore vultus sui (alın tərində); the signs of the time < signa temporum (zamanın əlaməti Mt. 16: 4); there is*

a time for all things < omnia tempus habent (hər şey yaxşı vaxtda) və s. (Kunin 1998, səh. 766). Belə bir nəticəyə gəlmək olarmı ki, Bibliya ifadələrinin kalkalaşdırılmasında bir xalqın digər xalqa mədəni təsiri olub və “donor” dilin başqa dil sisteminə milli mədəni təsirindən danışmaq olarmı? Aydın ki, cavab xeyr olacaq, çünki Müqəddəs Kitab mətnlərinin ingilis dilinə ən erkən tərcümələri zamanı latın dilində danışan xalq artıq mövcud deyildi. Latın kalkalarında baş verən eyni şey, qədim yunan və digər ölü dillərdən olan bütün frazeoloji kalkalara da aiddir. Yuxarıda qeyd olunan mənbələrdən qaynaqlanan kalkalar zamanı bir xalqın digər xalqa mədəni təsirindən deyil, daha çox müxtəlif dillər və milli mədəniyyətlər üçün ortaq olan mədəni irsdən və bir növ linqvomədəni mənbədən danışmaq lazımdır. Müvafiq olaraq, alınma dildə linqvomədəni irsə rast gəlinir ki, onun da mühüm hissəsini frazeoloji kalkalar təşkil edir. Yuxarıdakı nümunələrdən görüldüyü kimi, ingilis kalkalarının tərcüməsi tərcümə olunan dilin frazeoloji vahidləri ilə təmsil olunur ki, bu da öz növbəsində frazeoloji kalka qəlibləridir. Azərbaycan dili üçün bu alınmalar bilavasitə mənbəyini ingilis dilindən götürmür. Çünki Bibliyanın rusca versiyası mövcuddur. Azərbaycan dilindəki Bibliyadan kalka olunmuş frazeologizmlər rus dilindən kalka olunmuşdur. Buna baxmayaraq, bu vəziyyətdə frazeoloji kalkanın linqvokulturoloji modeli ingilis, rus, eləcə də Bibliya frazeoloji vahidlərinin tapıldığı digər müasir dillər üçün eynidir. Burada ümumi olan şey vahid linqvomədəni alınmaların mənbəyinin, bu halda orijinal Bibliya mətninin olmasıdır. Alınma yolları xüsusi mənbə dillərinin və alıcı dillərin qarşılıqlı əlaqəsindən asılı olaraq fərqlənə bilər. Beləliklə, ingilis dili vəziyyətində bibliya frazeoloji vahidlərin alınma ardıcılığı aşağıdakı kimidir: Aramey dili - Latın dili – İngilis dili. Müvafiq olaraq Azərbaycan dilində ardıcılıq isə, aramey dili- yunan dili-qədim slavyan dili keçərli olacaq. Müxtəlif dillərdə müvafiq kalkaların olması onlar üçün ümumi linqvomədəni alınmaların mənbəyini göstərir. Bir qayda olaraq, İncil və qədim mifologiya müasir Avropa dilləri üçün belə ümumi mənbələrdir. Bu model üzrə alınma vahidlər beynəlxalq frazeologiyanın əsasını təşkil edir. Dilçilər beynəlxalq frazeologiyanın əks olunan reallığın ötürülməsində mühüm rolunu qeyd

edirlər, çünki nominasiya sistemində beynəlxalq frazeoloji vasitələr mühüm yer tutur [Solo-duxo: 1983,s.157]. Beləliklə, frazeoloji kalkanın ilk linqvokultural modelini ayırmaq mümkün görünür, onun mühüm komponenti müxtəlif dillər üçün ümumi linqvomədəni alınma mənbəyinin olmasıdır. Bu model çərçivəsində götürülmüş frazeoloji kalkaların xarakterik xüsusiyyətləri qəbul olunmalıdır:

a) müvafiq vahidlərin semantik və struktur yaxınlığı (dil tipi imkan verdiyi qədər);

b) müxtəlif dillərdə müvafiq frazeoloji kalkaların obrazlı əsasının sabitliyi və vəhdəti;

c) dəyişkənliyə kiçik meyil. Nümunə olaraq, təsvir olunan modeldən götürülmüş bir neçə frazeoloji kalkanı nəzərdən keçirək. Aşağıda latın, fransız, ingilis və Azərbaycan dillərində müvafiq bibliya frazeoloji vahidləri verilmişdir: *crucem suam ferre – porter sa croix – to bear one's cross – hər kəs öz çarmıxını daşıyır*(*hər qoyun öz ayağından asılır*). Təqdim olunan dörd frazeoloji vahidin hamısı semantik cəhətdən mümkün qədər yaxındır; onları “taleyin bütün təlatümlərinə boyun əyərək dözmək” mənası birləşdirir. Struktur olaraq bu vahidlər də kifayət qədər yaxın oxşarlıq nümayiş etdirirlər; hamısı *feil + isim* struktur modeli üzərində qurulmuş feili frazeoloji vahidlərdir. Dörd ifadənin hamısı hər hansı bir milli mədəniyyətdən kənar da olan tək dəyişməz İncil təsvirinə - İsa Məsihin çarmıxı edam yerinə aparılmasına əsaslanır. Bundan əlavə, təqdim olunan vahidlərin heç birinin normativ istifadəsi yoxdur. Başqa bir misal, ümumi linqvomədəni qaynağı Plutarx, Suetonius və digər qədim müəlliflərin əsərlərindəki sözlərlə bağlı əfsanə olan frazeoloji vahidlərlə təmsil olunur. 49-cu ildə vətəndaş müharibəsi zamanı Rubikon çayını keçərkən Yuli Sezar tərəfindən deyilmişdir: *jacta alea est – le sort en est jete – the die is cast* – püşk atılıb(artıq ox yaydan çıxıb) (Dvoretzky: 1996, s. 44). Semantik cəhətdən dörd frazeoloji vahidin hamısı oxşardır; onların mənası “artıq seçim edilib” deməkdir. Bu frazeoloji vahidlərin struktur oxşarlığı da mütləqdir, onlar passiv predikativ birləşmələrdir. Obrazın sabitliyi və birliyi hər dörd dil üçün də xarakterikdir; təqdim olunan vahidlər qərar qəbuletmə simvolu kimi püşkatma obrazına əsaslanır. Bu vahidlərin də variantları yoxdur. Aşağıda təqdim olunan dörd frazeoloji vahid ümumi dil və mədəni mənbə ilə birləşən

frazeoloji kalkalardır. Bu halda Antik dövrün tarixi və mədəniyyəti belə bir mənbə kimi çıxış edir: *exceptio probat regulam – l'exception confirme la regle – the exception proves the rule* – istisna qaydanı sübut edir. Bu frazeoloji vahidlər semantika baxımından tamamilə oxşardır, çünki yuxarıdakı frazeoloji vahidlərin hər biri digər dillərdəki uyğunluqları ilə eyni fikri ifadə edir. Dörd vahidin hamısı strukturca oxşardır və eyni zamanda normativ variantlara və obrazlı əsasla malik deyildir. Frazeoloji kalkanın ikinci linqvokulturoloji modeli bir dil sisteminin digərinə milli-mədəni təsirini nəzərdə tutur. Bu modelə uyğun olaraq götürülmüş frazeoloji kalka nümunələrini nəzərə alaraq, insan fəaliyyətinin müəyyən sahələrində mənbə dilinin doğma dili olan insanların mədəni təcrübələrinin prioritetliyi haqqında vizual təsəvvür yaratmaq olar. Bu modelə görə götürülmüş frazeoloji kalkaların xarakterik xüsusiyyətləri təxminəlidir:

a) alınma prosesində struktur, semantik və stilistik dəyişiklik etmək bacarığı;

b) terminoloji ifadələrin nisbətən yüksək spesifikliyi, eləcə də alınmaların aparıldığı konkret funksional sahələrin vurğulanması imkanı;

c) bütövlükdə obrazlı əsasın vəhdətini qorumaq şərti ilə təsvirin müəyyən modifikasiya qabiliyyəti;

d) variativliyə mühüm meyil.

İkinci linqvokulturoloji modelə uyğun hazırlanmış frazeoloji kalakaların tipik nümunəsi kimi, fransız dilindən götürülmüş *Paris is worth a mass* (Paris üçün dəyər) frazeoloji vahidini götürə bilərik. Bu vahidin etimoloji əsasını 1593-cü ildə fransız taxtına çıxma bilmək üçün katolikliyi qəbul etməyə qərar verən Navarralı Henriyə aid edilən *Paris vaut bien une messe* ifadəsi təşkil edir. Frazeoloji vahidin ümumi mənası “böyük fayda vəd edən güzəstdir” [Yeni Böyük Fransız-Rus frazeoloji lüğəti: 2005, s. 1140].

İngilis dilindəki frazeoloji kalkalar öz semantikasında dilin mədəni komponentini qoruyub saxlayır. O, xarici dildə Paris toponimini ehtiva edir və vahidin özü bütövlükdə Fransa tarixinin tanınmış hadisələrinə allüziyadır. İndiki vaxtda bu frazeoloji vahid ingilisdilli ölkələrdə hakimiyyətə gəlmək üçün əvvəllər bəyan edilmiş prinsiplərdən yayınan siyasətçilərin davranışlarını təsvir etmək üçün geniş istifadə

olunur. Belə hallarda Paris komponenti müvafiq paytaxtın adı ilə əvəz olunur, məsələn, Kanada siyasətçiləri isə *Ottawa is worth a mass* (Ottava kütləyə dəyər) şəklində deyirlər (www.linternaute.com/expression/langue-francaise/16628/le-petit-caporal/). Qeyd etmək lazımdır ki, etimoloji cəhətdən ikinci model üzrə götürülmüş vahidlərin böyük əksəriyyəti ilkin olaraq fransız frazeoloji vahidləri və ya sərbəst birləşmələrdir ki, bu da iki qonşu xalqın çoxəsrlik sıx linqvistik əlaqələrinin tarixi ilə əlaqədardır. “Xalqın mentaliteti, hər şeydən əvvəl, onun xarakterində, hərəkətlərində, kommunikativ davranışında büruzə verir. Mentalitet iqtisadi şərait, siyasi dəyişikliklər, social-siyasi proseslər, təbiət hadisələri, başqa etnik qruplar və s. təsiri ilə formalaşır. Onu, hər şeydən əvvəl, etnokulturoloji və etnopisixoloji metodlarla öyrənmək lazımdır. Bu da dilçilərin və linqvokoqnitivistlərin vəzifəsi deyildir” (Rəcəbli:2021,s.129). Frazeoloji kalkalanmanın ikinci

linqvokulturoloji modelindən götürülmüş başqa bir nümunəsi *the Little Corporal* sabit birləşməsidir. (Kiçik Kaprla- Napoleon) etimologiyası Napoleon Bonapartın ləqəbi idi - 1799-1800-cü illərdə İtaliya kampaniyası zamanı əsgərlər tərəfindən ona verilən *le Petit Caporal* ləqəbidir (www.linternaute.com/expression/langue-francaise/16628/le-petit-caporal/). Əvvəlki nümunədə olduğu kimi, bu kalka ilk növbədə xarici dildə olan tarixi və mədəni reallıqları əks etdirir. İkinci linqvokulturoloji modelə görə frazeoloji kalkanın əsas semantik şərti kalkanın ayrı-ayrı komponentlərinin və onun komponentlərinin, habelə frazeoloji kalkanın və ümumilikdə onların etimonlarının mədəni konnotasiyasının oxşarlığıdır. Bundan əlavə, alınmaların baş verdiyi mədəni cəhətdən müəyyən edilmiş funksional sahələrin mövcudluğunu da qeyd etmək vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Langacker R.W. Cognitive grammar : A basic introduction / R.W. Langacer.- Oxford: Oxford University Press, -2008, -562 p.
2. Novruzova N. Mətnin öyrənilməsində əsas yanaşmalar: nəzəriyyələr, mülahizələr, problemlər. Bakı: Mütərcim, 2018, 197 s.
3. Rəcəbli Ə. Koqnitiv dilçilik. Bakı: Elm və təhsil, 2021,301 s.
4. www.linternaute.com/expression/langue-francaise/16628/le-petit-caporal/
5. Балли Ш. Французская стилистика. М. : Изд-во иностранной литературы, 1961. 393 с.
6. Гумбольдт В. Фон Избранные труды по языкознанию/В. Фон Гумбольдт. Москва: Радуга, 1984, 397 с.
7. Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь. М. : Русский язык, 1996. 846 с.
8. Кунин А. В. Большой англо-русский фразеологический словарь. М. : Живой язык, 1998. 944 с.
9. Кунин А. В. Курс фразеологии современного английского языка. М. : Высшая школа, 1996. 381 с.
10. Мухин С. В. Этимологический анализ заимствованной фразеологии английского языка // Англистика XXI века : материалы VI Всероссийск. науч. конф. 24–26 января 2012. СПб. : Университетские образовательные округа: 2012. С. 96–98.
11. Новый большой французско-русский фразеологический словарь / В. Г. Гак, Л. А. Мурадова и др. ; под ред. В. Г. Гака. М. : Рус. яз. – Медиа, 2005. xx, 1625, [3] с.
12. Солодухо Э. М. Проблемы интернационализации фразеологии (на материале языков славянской, германской и романской групп) : дис. ... д-ра филол. наук. Казань, 1983. 457 с.

Aytən MAMMADOVA

**LEARNING CONSTANT WORD COMPOUNDS FROM
LINGUCULTUROLOGICAL PRISM****SUMMARY**

With the participation of language, a person's cognitive world is studied through behavior and action. Stable compounds in language are first and foremost the product of the human mind - the cognitive world. It is no coincidence that the formation of stable compounds, which are the product of cognition, is very controversial and often unknown. Although both cognitive linguistics and linguoculturology are young fields of linguistics, these two fields are closely intertwined. Cognitive language units also have a linguocultural nature. In particular, phraseology, which is a type of stable combination, is closely connected with the worldview, ethnography, traditions and culture of the speakers. V. von Humboldt's statement that "the language of the people is the spirit of the people", one of the earliest founders of cognitive linguistics, is able to reflect all the features of fixed expressions, as well as their linguocultural features.

Key words: *stable, cultural linguistics, fusion, phraseology, training.*

Айтэн МАМЕДОВА

**ИЗУЧЕНИЕ ПОСТОЯННЫХ СОЕДИНЕНИЙ СЛОВ С
ЛИНГКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОЙ ПРИЗМЫ****РЕЗЮМЕ**

При участии языка когнитивный мир человека изучается через поведение и действия. Стабильные соединения в языке - это, прежде всего, продукт человеческого разума - когнитивный мир. Неслучайно образование стабильных соединений, являющихся продуктом познания, очень спорно и часто неизвестно. Хотя когнитивная лингвистика и лингвокультурология - молодые области лингвистики, эти две области тесно взаимосвязаны. Когнитивные языковые единицы также являются лингвокультурными. В частности, фразеология, являющаяся одним из видов устойчивых сочетаний, тесно связана с мировоззрением, этнографией, традициями и культурой говорящих. Утверждение В. фон Гумбольдта о том, что «язык народа - это дух народа», одного из первых основоположников когнитивной лингвистики, способно отразить все особенности фиксированных выражений, а также их лингвокультурные особенности.

Ключевые слова: *стабильный, лингвокультурология, слияние, фразеология, обучение.*